

मराठी भाषेच्या विकासाला संत साहित्याचे योगदान

मोनाली राऊत

प्रस्तावना :

मराठी भाषा आपल्या हजारो वर्षांच्या परंपरेतून विकसित झाली आहे. या विकासामध्ये संत साहित्यातील योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. संतांनी आपल्या अभंगात ओवी, कीर्तन आणि प्रवचनाद्वारे लोकभाषेला प्रतिष्ठा दिली. त्यांनी सहज, सुबोध आणि प्रवाही भाषेचा उपयोग करून मराठीला एक नवा आयाम दिला. या संशोधन पेपर मध्ये संत साहित्यातून मराठी भाषेचा झालेला विकास व त्याचा सामाजिक परिणाम याचा अभ्यास केला आहे.

संत साहित्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये :

सहज सुगम भाषा :

संत साहित्य मुख्यतः भक्ती पंथीय लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी लिहिले गेले त्यामुळे त्याची भाषा सोपी आणि सहज सुगम होती जेणेकरून सामान्य लोक सहजपणे समजू शकतील. “अध्यात्म, भक्ती, परमार्थ, मोक्ष हाच संतांचा मुख्य विषय”^१ असून संत आपल्या साहित्यातून भाषेद्वारे धर्मप्रकाश सर्वसामान्य माणसांपर्यंत पोहोचवतात.

• लोकभाषेचा वापर :

संस्कृत प्रच्युत भाषा टाळून संतांनी मराठी बोलीचा उपयोग केला.

माझा मराठीची बोलू कौतुके

परी अमृतातेही पैजा जिंकले

ऐसी अक्षरे रसिके, मिळवावी.

अशा सुंदर शब्दात ज्ञानेश्वर महाराजांनी मराठी भाषेचे कौतुक केले आहे. महाराष्ट्रात बोलली जाणारी मराठी भाषा ही अतिशय मधाळ रसाळ व गोड तर आहे शिवाय तिच्याविषयी मराठी जनमानसात आदर व प्रेमही आहे.

• भावनाप्रधान आणि प्रतिकात्मक भाषा :

संतांनी उपमा रूपके आणि अलंकार वापरून विचार प्रभावी बनविला.

“माझ्या मायबोलीची गोड

मधाळ वाणी

मराठी भाषा आहे माझी

महाराष्ट्राची राणी”

महाराष्ट्रात बोलली जाणारी मराठी भाषा ही अतिशय मधाळ रसाळ व गोड तर आहेत शिवाय तिच्याविषयी मराठी जनमानसात आदर व प्रेमही आहे. मनुष्याची भावना, संवेदना, प्रेम, कल्पना आदी मनोविचारांचे स्पष्टीकरण भाषेद्वारे सहज करता येते.

• किर्तन व अभंग रूपातील सादरीकरण :

लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवण्यासाठी गेयता व तालबद्धता संतांच्या साहित्यात दिसून येते. टी. एस. इलियट यांनी साहित्य व परंपरा, साहित्य व धर्म, साहित्य व नैतिकता इत्यादींची नाती आपल्या समीक्षाग्रंथात लक्षात घेऊन त्यावर प्रकाश टाकला आणि प्राचीन व मध्ययुगीन साहित्याकडे पाहण्याचा सुजाण वांग्मय दृष्टिकोन प्रकट केला. या दृष्टीने पाहता संतांचे अभंगवांग्मय म्हणजे मध्ययुगीन उत्कट भावकव्याचा एक मौलिक साठाच वाटू लागतो. स्फुटत्व, उत्कटता, भावानुभावांची आंतरिक लय, तालबद्धता, प्रतिमांकितता, प्रतिकरुपता तरल संवेदनशीलता, आत्मविश्काराची प्रबलता इत्यादी आधुनिक भावकवितेचे म्हणून ओळखले जाणारे सर्व प्रकृती विशेष संतांनी निर्मिलेल्या अभंगातून प्रकट झाले. “संतांनी भागवताला अनुसरून कृष्णभक्ती अथवा विष्णुभक्ती स्वीकारली. ते वैष्णव झाले परंतु त्यांनी भागवतातील श्रीकृष्ण घेतला नाही तर पुंडलिक नामक भक्ताने कर्नाटकातून आणलेली श्री विठ्ठलमूर्ती स्वीकारली”^२ व त्याला अनुसरून अभंग रचना केली.

• **संत साहित्यातील भाषेचा विकास :** संत साहित्यामुळे मराठी भाषा समृद्ध झाली पूर्वीच्या मराठी भाषेचे स्वरूप मुख्यतः प्राकृत आणि अपक्ष भाषांवर आधारित होते परंतु संतांनी तिला नवीन दिशा दिली. महाराष्ट्राचे वारकरी संत होऊन गेले त्यांच्या साहित्याचा प्रभाव मराठी भाषेवर पडला आहे एवढेच नाही तर या संत साहित्यातून मराठी भाषेच्या जळणघणीला चालना मिळाली.

“प्रेरणा, प्रकृती, निर्मितीप्रक्रिया, आकृतीबंध, भाषा निवेदन पद्धती, व्यक्तिचित्रनिर्मिती इत्यादी बाबतीत संतांची आख्यानकाव्ये पंडिती आख्यानकाव्यहुन वेगळी ठरली”^३ साहित्यिकांनी वेगवेगळे साहित्य प्रकार निर्माण केले विविध साहित्यकांनी मराठीत निर्मिलेल्या या संततेतर साहित्य प्रकाराला 200 वर्षांचा वारसा आहे परंतु यापूर्वी महाराष्ट्रातील वारकरी परंपरेतील संतांनी क्रांती घडवून आणली महाराष्ट्रातील संतांनी जगोधारासाठी संत साहित्य निर्मिले परंतु या पारमार्थिक कार्याबरोबरच भाषा विषयक अत्यंत महत्त्वाचे कार्य संतांच्या हातून घडून गेले या संत साहित्यातून मराठी भाषेचा विकास झाला.

• लोकाभिमुख भाषा :

संतांच्या बाबतीत आपल्याला असं म्हणता येतो की 500 वर्षे मुख्य प्रवाहात मराठी भाषेत साहित्य निर्माण करणाऱ्यांमध्ये संतांचा समावेश आहे. तुम्ही एखादं साहित्य लिहिता एखादी गोष्ट तयार करता म्हणजे तुम्ही भाषेला काहीतरी योगदान दिलेलं असतं. हे योगदान संतांचं आहे. संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी आणि बाकीच्या संतांनी अभंग, ओव्या लिहिण्याच्या अगोदर पासून महानुभाव पंथांची साहित्य निर्मिती सुरू होती. लीळाचरित्र हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या ही अगोदरचा आहे. दुर्दैवाने थोड्याच वेळात महानुभाव सांप्रदायिकांनी असा निर्णय घेतला की, आपलं जे काही तत्त्वज्ञान आहे, आपला जो काही विचार आहे, तो सांप्रदायाच्या बाहेरच्या लोकांना कळता कामा नये. जो अधिकृतपणे पंथात येईल, दीक्षा घेईल त्यालाच फक्त ते सांगायचं. ते आपला ग्रंथ वाचणारे हवेत. म्हणून त्यांनी चक्क सांकेतिक लिप्या निर्माण केल्या. ते चुकून कोणाच्या हातात पडलं तरी त्याला ते वाचता येऊ नये. त्यामुळे महानुभावांचा लीळाचरित्र हा अतिशय श्रेष्ठ ग्रंथ आहे. तो संपूर्ण सांकेतिक लिपीत आहे. मग ते सांगणार कोण तर अधिकृत रिक्षा घेतलेले लोक. त्यामुळे महानुभावांचं एवढं चांगलं साहित्य असूनही त्याचा परिणाम महानुभाव नसणाऱ्या आणि महाराष्ट्राच्या खूप मोठ्या व्यापक भागात असणाऱ्या लोकांवर होऊ शकला नाही. जणू काय त्यांचं होतं ते त्यांच्या पुरतच मर्यादित राहिलं. याउलट वारकऱ्यांचा दृष्टिकोन वेगळा असल्यामुळे पहिल्यापासून त्यांचं साहित्य सर्वांसाठी होतं. तेव्हा त्यासाठी वारकरी असण्याची गरज नव्हती. आस्तिक असण्याची गरज नव्हती. धार्मिक असण्याची गरज नव्हती. त्यामुळे सगळ्या लोकांवरती संतांच्या ग्रंथाचा प्रभाव पडला. त्यातून मराठी भाषा घडत गेली. मराठी भाषा ज्ञानेश्वर महाराजांपासून ते संत निळोबारायांपर्यंत घडत गेली. ती संतांच्या रचनांमधून घडली. तुकोबांच्या कितीतरी रचना अशा आहे की ज्या मराठी भाषेत म्हणी म्हणून स्वीकारल्या गेल्या. लोक ते आपलंच आहे म्हणून त्याचा वापर करू लागले. मराठी भाषेच्या जडणघडणीवरती संतांच्या साहित्याचा प्रभाव दिसतो.

• नवीन शब्दसंपत्तीची भर :

संत साहित्याने मराठी भाषेला समृद्ध केले. विवेक सिंधू हा मराठी भाषेतील आद्यग्रंथ आहे. असे मानले जाते तर ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेला भावार्थ दीपिका म्हणजे ज्ञानेश्वरी हा लोकप्रिय ग्रंथ देखील त्याच समकाळात लिहिलेला ग्रंथ आहे. हे विसरून चालणार नाही किंबहुना ज्ञानेश्वरी इतका प्रचंड मोठा ग्रंथ पूर्वकाळात अन्यत्र लिहिला गेला नाही किंवा तसा प्रयत्नही झाल्याचे पुरावे सापडत नाही. या ग्रंथाची व्याप्ती मोठी आहे. त्यामुळे विवेक सिंधू जरी मराठीतील आद्यग्रंथ असला तरी त्याच समकाळातील ज्ञानेश्वरी हा लोकप्रियतेच्या शिखरावर पोहोचलेला तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ मराठी भाषेच्या व्याप्तीसाठी एक खुले द्वार म्हणून राहिला आहे. ज्ञानेश्वरी मधील ओवी लोकांना भावली आणि लोकप्रियतेच्या शिखरावर गेली. लयबद्धरचना, यमक आणि सूत्रबद्धता यामुळे ज्ञानेश्वरांची ओवी सर्वसामान्य बनली ज्ञानेश्वरांनी १००० ओव्यांमधून प्रत्येक ओवी मध्ये १२ अक्षरे गृहीत धरली तर ज्ञानेश्वरी ग्रंथात एक लाख शब्दांची संपत्ती उपलब्ध आहे. त्यामुळे एक लाखांपेक्षा अधिक शब्द भंडार देणारा ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ मराठी भाषेतील पहिला शब्दकोश आहे. असे गृहीत धरायला हरकत नाही.

लिखित आणि मौखिक साहित्याचा विकास :

संत साहित्यात लिखित आणि मौखिक साहित्य दोन्ही महत्त्वाचे आहे. संत साहित्य म्हणजे संतांनी निर्माण केलेले साहित्य ज्यात अभंग गाथा प्रवचने आणि इतर लेखन यांचा समावेश होतो. हे साहित्य लिखित स्वरूपात उपलब्ध असून काही प्रमाणात मौखिक परंपरेनेही प्रसारित झाले आहे.

700 वर्षांपूर्वी नामदेव महाराज पंजाब पर्यंत पोहोचले. त्यांच्या अभंग रचना एवढ्या गोड आहेत की त्या महाराष्ट्राच्या सीमा पार करून पुढे सरकल्या. पंजाबातील शीख धर्माचा पवित्र ग्रंथ असणाऱ्या गुरुग्रंथसाहिबा या ग्रंथात संत नामदेवांच्या ६८ अभंग रचना समाविष्ट केल्या. ही मराठी भाषेसाठी मोठी अभिमानाची गोष्ट आहे. तसेच तत्कालीन भागवत संप्रदायातील संतांनी आधुनिक विचार मांडताना धार्मिक कर्मकांड, अस्पृश्यता यावर संतांच्या रचना काळजाला भिडणाऱ्या आहेत. संत साहित्यातून प्रेरणा घेऊन पुढे मराठीत अनेक साहित्य प्रकार निर्माण झाले. याचा पाया संत साहित्य हाच आहे. पुढील काळात १६ व्या शतकात दक्षिणकाशी असलेले आणि विविध धर्मशास्त्राच्या अध्ययनाचे केंद्र असणाऱ्या पैठण क्षेत्रात संत एकनाथ महाराज यांनी भागवत ग्रंथ लिहिला. भागवतात एकनाथ महाराजांनी १६००० ओव्या लिहिल्या. मूळच्या संस्कृत भाषेत असलेल्या रामायणावर एकनाथांनी एकनाथी भावार्थरामायण हा ग्रंथ लिहिला. हे रामायण मराठी भाषेतील सर्वप्रथम लिहिले गेलेले आहे. या भावार्थरामायणावर पुढील काळात विपुल साहित्य निर्माण झाले आहे. भारुड नावाचा काव्यप्रकार संत एकनाथांनी आणला भाषिक अलंकाराचा वापर करून एकनाथ महाराजांनी अध्यात्मिक तत्वे सांगितली तसेच एकनाथ महाराजांनी गवळणी या प्रकारातून कृष्ण लीला व कृष्णभक्ती मांडत शृंगार रसाची पायाभरणी केली. आजच्या साहित्यात असलेली लावणी शाहीर वग यांचा पाया एकनाथांची भारुडे आणि गवळण हा आहे.

समारोप :

अशाप्रकारे संत साहित्याने मराठी भाषेचा विकास घडवून आणला. लोकभाषेला प्रतिष्ठा मिळवून दिली आणि ती अधिक समृद्ध केली. यामुळे मराठीला नवसंजीवनी मिळाली. संतांच्या कृतीमुळे मराठी भाषेचा विकास फक्त साहित्य पुरता मर्यादित न राहता तो लोक जीवनाचा अविभाज्य घटक बनला.

संत तुकाराम महाराजांची शिक्षा बहिणाबाई यांनी भागवत धर्माचा इतिहास एका अभंगात वर्णन केला आहे.

“संत कृपा झाली इमारत फळा आली ज्ञानदेव रचना पाया उभारिले देवालय नामा तयाचा किंकर तेणे केला से विस्तार

जनार्दन एकनाथ खांब विधला भागवत

तुका झालासे कळस भजन करा सावकाश

बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा निरुपा केले वोजा”

अशाप्रकारे संतांनी भागवत धर्माला समृद्ध करता करता मराठी भाषेच्या समृद्धीला व विस्ताराला हातभार लावला व मराठी भाषेचा विकास केला. संत साहित्य हा मराठी भाषेच्या विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. त्यांच्या रचनांमधून मिळालेली सहजता, स्पष्टता आणि भावनिक जळणवळण आजही मराठी भाषेच्या गाभ्यात आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) संत दर्शन – प्रा. पां. कृ. सावळापूरकर - हिंदू धर्म - संस्कृती मंदिर, धंतोली नागपूर- १९७५, पृ. 11
- २) वैदिक धर्माची परिवर्तनशीलता - प्राचार्य श्रीलं पांढरीपडे - विदर्भ संशोधन मंडळ नागपूर - फेब्रुवारी १९८८ पृ. ६८
- ३) संतसाहित्य : अभ्यासाच्या काही दिशा - किता पृ. २९
- ४) केळकर, आर.सी. - मराठी भाषा आणि संत साहित्य
- ५) देशमुख, एस. - संत तुकाराम आणि त्यांचे भाषिक योगदान
- ६) लाड, डी. - संत साहित्याचा सामाजिक प्रभाव
- ७) केशव, पी. - संत ज्ञानेश्वर आणि मराठी भाषेचा विकास.

